

УДК 316.74:81; 316.344.3

ҐЕРД ГЕНТШЕЛЬ,

Ph, професор слов'янського мовознавства Інституту славістики при Університеті імені Карла фон Оссецького (Ольденбург, Німеччина)

ЯН ПАТРИК ЦЕЛЕР,

науковий співробітник Інституту славістики при Університеті імені Карла фон Оссецького (Ольденбург, Німеччина)

Мови і коди в центральних регіонах України: думки та атитюди¹

Анотація

Дебати з мовного питання в Україні часто виходять із припущення про дихотомію між українською і російською мовами. Це не узгоджується зі співіснуванням обох мов у суспільному й особистому використанні та не враховує існування так званого суржикю, тобто вельми поширеної українсько-російської змішаної мови (УРЗМ). На підставі опитування, проведеного в червні / липні 2014 року, у статті досліджуються аспекти розподілу цих трьох кодів у центральних областях України. На підставі аналізу відповідей респондентів на запитання: про основний використовуваний ними код; про ніколи не використовувані ними коди; про їхню одно- чи багатомовність; про їхню першу мову ґрунтовно підтверджує поділ усього центрального ареалу України на п'ять субареалів, як запропоновано Гентшелем і Тараненко (2015). У трьох субареалах, що посідають більшу частину центрального ареалу, найсильнішу позицію має українська (з різним рівнем виразності), домінуючи над УРЗМ та російською. Тільки в Сумській і Дніпропетровській областях найсильнішу позицію має УРЗМ, а в Харківській – російська мова. В інших аспектах аналізу (з приводу

¹ Це змінений і доопрацьований україномовний варіант статті “Meinungen und Einstellungen zu Sprachen und Kodes in zentralen Regionen der Ukraine”, підготованої для публікації в “Zeitschrift für Slawistik”. За допомоги у підготовці україномовної версії статті автори висловлюють подяку Олесі Палінській та Анастасії Рейс.

мови навчання, оцінювання УРЗМ як більш українського/російського коду виявляється поділ між Харковом і рештою субареалів). Загалом вплив цих регіональних відмінностей явно найбільш виражений, тоді як вплив інших соціальних-демографічних аспектів (стать, вік і освіта) має другорядне значення.

Ключові слова: мовна ситуація в Україні, мова і суспільство, багатомовність (у суспільстві), індивідуальна багатомовність, мовний контакт

1. Вступ

Визнання того, що в Україні існує мовний конфлікт, стало на Заході чи не загальником. Це пов'язане не тільки з наріканнями московської влади щодо нібито наявної дискримінації ба навіть переслідування росіян або російськомовних в Україні. Ці підозри також підживлюються протистояннями, що мали місце в українському парламенті у травні 2012 року. Тодішня опозиція люто протестувала проти наміру президента Януковича і наближеного до нього уряду ухвалити новий закон про мови, який підвищував статус російської мови в країні, хоча й не зводив її у ранг другої державної. Проте серед населення мовне питання, судячи з усього, куди менше здатне обертається конфліктами (див.: [Хентшель, Брюггеманн, 2015]). Утім, з приводу наявності військового конфлікту на Сході й почасти на Півдні країни, звісно, не може бути жодних сумнівів.

У даному дослідженні йтиметься про ставлення українців до мов і кодів у їхній країні. Це, першою чергою, українська і російська мови, але також і українсько-російська змішана мова (УРЗМ), котру серед населення і, як правило, у наукових працях називають суржиком. У випадку з українською і російською будуть досліджені насамперед настанови (*attitudes*), що мають політичний вимір¹. Буде також проаналізований зв'язок між цими настановами і мовною поведінкою індивідів, тобто між настановами і самооцінками українців щодо частоти використання трьох мов / кодів, що повсюдно зустрічаються в Україні. Головне питання таке: чи справляють вплив (і якщо так, то якою мірою) преференції у використанні трьох кодів на ставлення до зміцнення статусу української та російської мови в українському суспільстві.

Крім того, будуть проаналізовані атитюди стосовно УРЗМ. Цьому явно субстандартно-мовному явищу часто приписують низький престиж і дуже негативний імідж. Проте, по-перше, те, що такий низький престиж, у принципі, існує серед населення, не було емпірично доведено в науковій літературі. Добре відомо, що певні, пуристично налаштовані представники “*natural language ideology*” в науці й освіті засуджують УРЗМ. Для них суржик — це “кровозмішувальне дитя двомовності”, як його назвав Юрій Андрухович (див.: [Stavyc'ka, 2014]). По-друге, при цьому випускають з уваги, що “став-

¹ Мовні параметри радше індивідуального, хоча й стереотипного характеру, такі, як суб'єктивні огляди (наприклад, у вимірі *приємний — неприємний*) або стереотипні відгукки носіїв відповідних мов, не охоплені цим дослідженням. Про різні аспекти ставлення до мови див.: [Garrett et al., 2003].

лення до мови” — багатовимірне явище, тобто що настанови щодо мовних варіантів виявляються на різних рівнях. Тому ці настанови не завжди однозначні й не в усіх аспектах вони суто позитивні чи негативні (див.: [Ryan et al., 1982; Preston, 1999; Krause, 2013]).

Викладені тут результати взято з дослідницького проекту, присвяченого насамперед УРЗМ: “Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в екстенсивному і довгостроковому мовному контакті: українсько-російська змішана мова в Україні”¹. Цей проект і, відповідно, покладені в його основу дані охоплюють не всю територію України, а лише її центральні області, що вважаються ареалом, де УРЗМ є найпоширенішою. Це регіони, котрі традиційно вважаються центральною Україною, і прилеглі до них регіони — Хмельницький на заході, Харків на сході та Дніпропетровськ (нині — Дніпро) на південному сході. У червні / липні 2014 року в цьому ареалі було проведено закриті опитування 1400 респондентів із 56 міст, без участі трьох міст-мільйонерів — Києва, Харкова і Дніпра, оскільки міста такого розміру в лінгвістичному плані, ясна річ, дуже відрізняються від свого оточення і більшою мірою зорієнтовані на літературні мови. З-поміж цих 1 400 респондентів 1 343 визначили себе як українців за національністю (а не росіян, поляків тощо). У поданому далі аналізі беруть участь респонденти суто української національності.

Підставою для подальших порівнянь є поділ досліджуваного району, здійснений у: [Хентшель, Тараненко, 2015] шляхом кластерного аналізу на підставі оцінок респондентів щодо частоти кодів у повсякденному житті, зокрема, частоти використання їх серед самих респондентів, у їхніх сім'ях і в їхньому найближчому оточенні. У цьому аналізі показано, що розглядувані одинадцять регіонів поділяються щодо розрахункової частоти використання трьох кодів на п'ять груп.

В ареалах А, В і С, з точки зору респондентів, українська превалює у використанні над УРЗМ і російською. Градація існує щодо домінування української мови також порівняно з іншими кодами, особливо з УРЗМ. В ареалі А це домінування виявляється значно виразнішим, ніж у В, у С — менш чітким. Загалом відмінності всередині ареалів А, В і С, однак, значно менші, ніж відмінності між ними, з одного боку, і двома іншими областями — з іншого. У ареалі D, що складається із двох несуміжних регіонів, Сум — на півночі та Дніпра — на південному сході, на думку респондентів, УРЗМ у використанні переважає над українською і російською. Зрештою, на тлі інших ареалів найбільше вирізняється ареал Е, що складається з однієї області — Харківської. Тут російська чітко домінує над УРЗМ та українською (докладніше про це див.: [Хентшель, Тараненко, 2015]). Загалом можна бачити, що відмінності у використанні мов, що виявляються в центральних

¹ Проект був підтриманий Фондом Фрица Тиссена (Fritz-Thyssen-Stiftung) та очолений одним із співавторів, Гердом Гентшелем, а також соціологом Бернгардом Кіттелем із Віденського університету. Партнерами в Україні виступили київські колеги Олександр Тараненко (лінгвістика) і Микола Чурилов (соціологія). Останній здійснив зі своїми співробітниками збирання даних шляхом закритих і відкритих опитувань (інтерв'ю) “у полі”.

областях України, мають градуальний характер. У всіх ареалах використовуються всі три коди. Градуальні відмінності розташовані не тільки за віссю схід — захід, а й вимальовуються за напрямком центр — периферія. Отже, в регіонах периферійних ареалів С і D частка поширеності УРЗМ вища, ніж у центральних і проміжних регіонах ареалів А і В.

Рис. 1. Карта ареалів за частотою використання трьох кодів.

Чорні літери: українська переважає над УРЗМ і російською (А) — (С).
Підкреслено: УРЗМ переважає порівняно з українською і російською (D).
Білі літери: російська домінує над УРЗМ і українською (Е).
Відтінки сірого визначають міру вживання української:
світліший — вища vs темніший — нижча

У подальшому аналізі буде показано, наскільки ці ареали різняться між собою в плані ставлення до мов, або кодів. При цьому важливо наголосити, що стосовно розподілу за статтю, віком та освітою групи респондентів в ареалах виявилися дуже однорідними (див.: [Hentschel, Zeller, 2016]). Тому виключено, що передбачувані відмінності стосовно мовних настанов між ареалами зумовлені впливом трьох згаданих соціальних параметрів.

2. Мовне питання — політичний конфлікт: думки та атитюди

З описаного вище постульованого багатьма сторонами зв'язку між “мовним питанням” і політичним конфліктом виникає необхідність з'ясувати, чи бачать такий зв'язок широкі верстви населення. Респондентів попросили підтримати чи спростувати певні твердження. Свою думку вони могли ви-

словити у чотирьох варіантах: цілком згоден, радше згоден, радше не згоден, цілком не згоден (див. рис. 2а)¹.

Думка людей у центральній частині України з приводу зв'язку між мовними питаннями і політичними конфліктами є доволі збалансованою попри деякі відмінності.

2а. Мовне питання є найважливішою підставою для політичного конфлікту в Україні

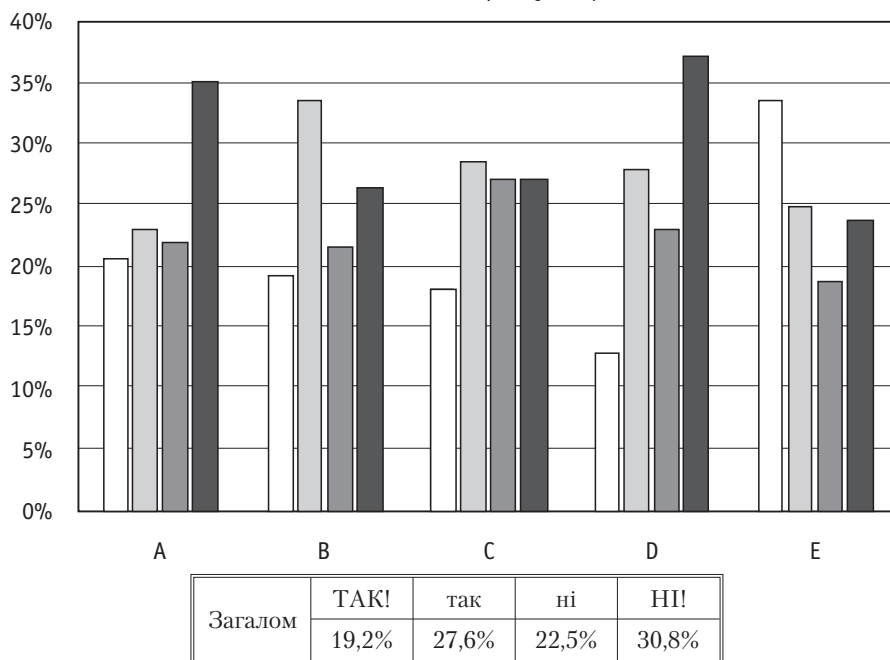

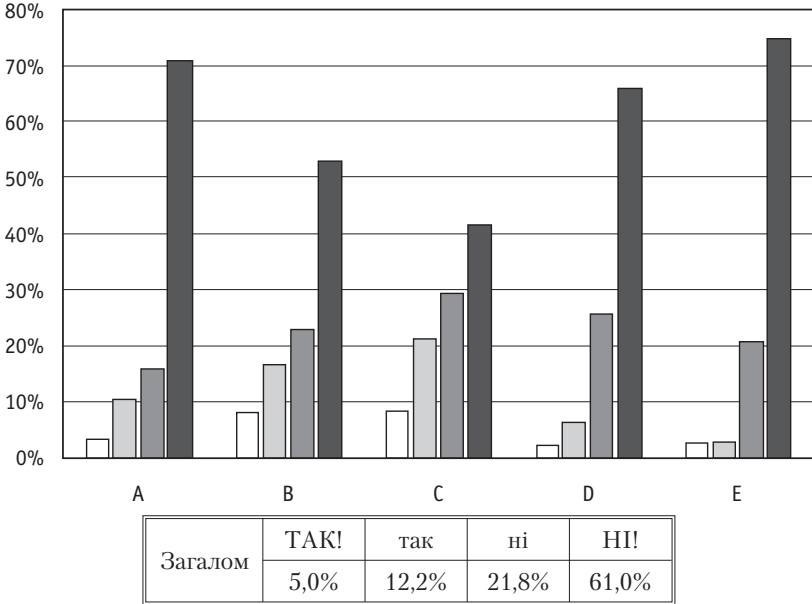
Рис. 2а. Мовне питання — політичний конфлікт (розподіл за ареалами)

Назагал трохи переважають негативні реакції. Переконане заперечення тези про значення мовного питання для політичних конфліктів (середнє значення для всього ареалу) трапляється значно частіше (31%), ніж переконана згода (19%). Ареальні відмінності справді спостерігаються, але вони не дуже сильно виражені. Хоча згода в ареалі Харкова (Е), де, як уже зазначалося, російська мова є найпоширенішою, спостерігається частіше, але навіть тут цей показник не досягає (повна і часткова згода разом) 60-відсоткової позначки. Заперечення є найчастішим в ареалі D, тобто у Дніпрі та Сумах, де домінує УРЗМ, і обидва ці регіони, як і Харків, розташовані у східній частині досліджуваної території, тобто достатньо близько до конфліктних регіонів — Донецька і Луганська. Таким чином, повсюдно переважає радше скептицизм населення. (Вплив параметрів статі, віку та освіти в цих оцінках загалом не проглядається.)

¹ У діаграмах варіанти відповідей “цілком згоден, радше згоден, радше не згоден, абсолютно не згоден” позначені як “ТАК!, так, ні, НІ!”. У такому самому порядку стовпчики розташовуються зліва направо.

Дуже чітке позиціонування респондентів виявляється, коли їх запитують про права україно- і російськомовних. Респондентам було запропоновано два твердження: “Українська держава обмежує права україномовних” або ж “російськомовних громадян” (порівн. діаграми на рис. 2b, c).

2b. Українська держава обмежує права україномовних громадян

2с. Українська держава обмежує права російськомовних громадян

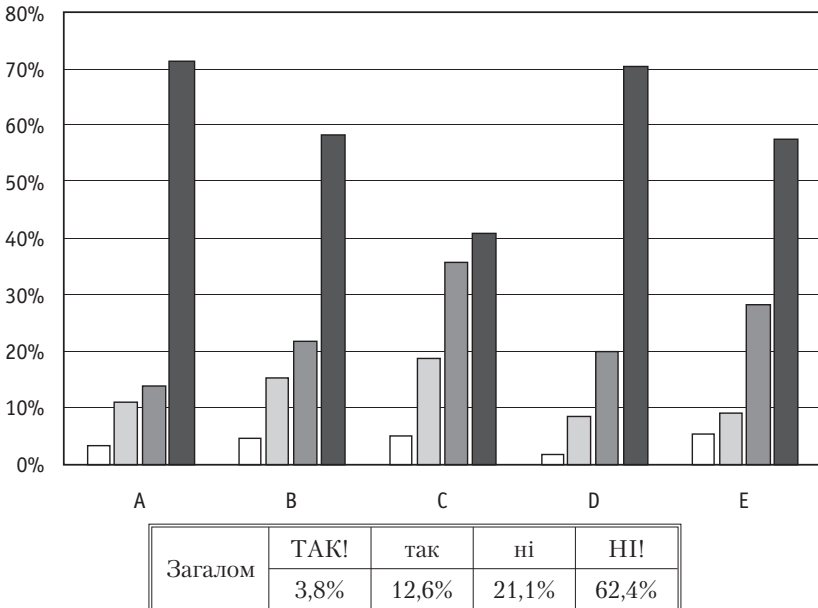
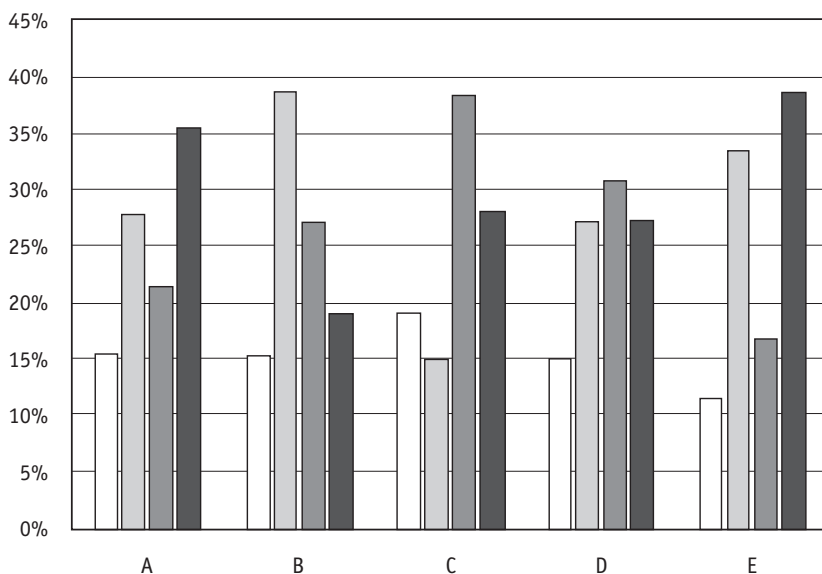

Рис. 2b, c. Держава і права україно- і російськомовних громадян

Чітке заперечення обох висловлень очевидне не тільки в середньому по всьому досліджуваному ареалу, а й у кожному із п'яти субареалів¹. Найцікавіше те, що навіть у чітко зорієнтованій на російську мову Харківській області (Е) лише трохи більше десяти відсотків респондентів (переконано або частково) певні, що українська держава порушує права російськомовних.

Зазначені вище спроби уряду “Партії регіонів” тодішнього президента Януковича загалом передбачали полегшити в “офіційних” контекстах використання тих мов, що у відповідних регіонах України за даними перепису є рідними щонайменше для десяти відсотків населення. На практиці від цього виграє тільки російська мова, передусм на Сході та Півдні країни. Відповідно, наступне запитання в аналізі звучить так: як ставиться населення центральної України до поліпшення статусу російської мови в офіційних контекстах на Півдні та Сході країни. Це запитання пов'язане з тим, де мають ухвалюватися рішення з мовних питань, а саме: централізовано в Києві чи децентралізовано в регіонах. Відповідні формулювання звучать так: “На Півдні й на Сході України слід підвищити статус російської мови у громадських установах” і “Політичні рішення, пов'язані з мовним питанням в Україні, мають ухвалюватися не в Києві, а тільки на регіональному рівні” (рис. 2d, e).

2d. На Півдні й на Сході України слід підвищити статус російської мови у громадських установах

Загалом	ТАК!	так	ні	НІ!
	15,5%	29,1%	26,5%	28,9%

¹ 75% респондентів заперечують обидва твердження (переважно чи абсолютно); 9% не згодні стосовно однієї з мов і згодні щодо іншої; 8% згодні щодо обох мов.

2е. Політичні рішення, пов'язані з мовним питанням в Україні, мають ухвалюватися не в Києві, а тільки на регіональному рівні

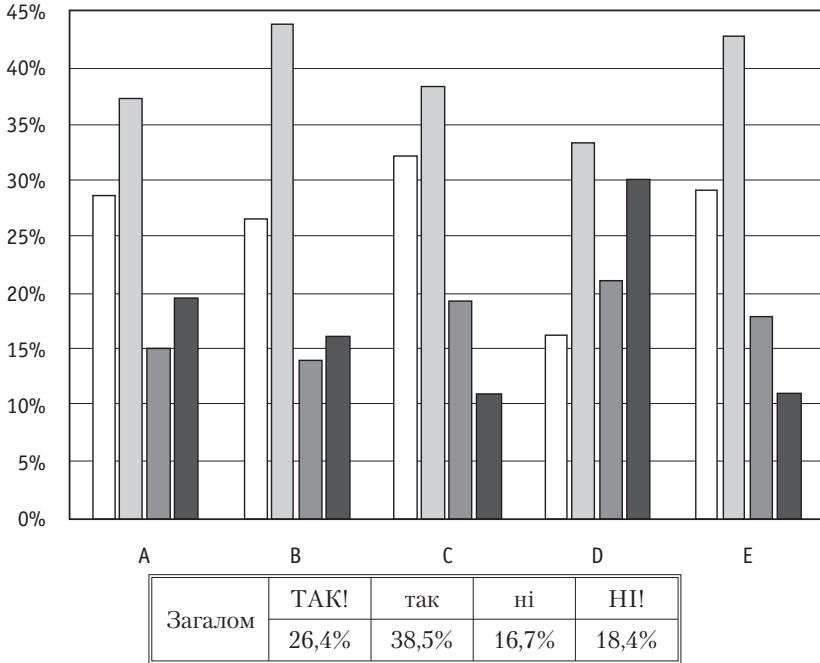

Рис. 2д, е. Статус російської мови на Півдні та Сході і місце ухвалення рішення щодо цього

З приводу необхідності підвищення статусу російської мови на Півдні й на Сході країни знову ж проглядається досить збалансована картина, хоча й із загальною тенденцією до негативних відповідей. Переконане “так” обрали лише трохи понад 15%, переконане “ні” — майже удвічі більше. Показово, що результати в діаметрально протилежних ареалах — А, з його очевидним переважанням використання української, та Е, з найсильнішою орієнтацією на російську, — майже ідентичні. Але причини розподілу відповідей в обох ареалах, без сумніву, різні. Якщо в ареалі А широке використання російської мови вважається небажаним, то в ареалі Е має місце широке її застосування¹. У перебігу опитування в Харкові 2004 року (див.: [Søvik, 2007: р. 172]) 67,2% із майже 800 респондентів зазначили, що російська часто або постійно використовується в адміністративних питаннях і державних установах; 50,5% заявили, що там постійно або часто використовується українська. Про те, що українська в цих контекстах не використовується ніколи або ж використовується рідко, заявили 17,1%; 12,4% назвали російську як рідко або ніколи не використовувану.

Особлива тенденція до згоди (близько двох третин) помітна в ареалі С, тобто в несуміжних Житомирському і Кіровоградському районах, що ле-

¹ У 2012 році міська рада Харкова визнала російську мову офіційною регіональною мовою [(Moser, 2013: р. 386)]. Визнання російської мови як регіональної було здійснено ще у 2006 році внаслідок ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, проте суд визнав це рішення нечинним [(Moser, 2013: р. 88; Søvik, 2007: р. 126–128)].

жать далі на захід від Харкова, і цьому феномену тут немає пояснення. Але загалом на всій території дослідження помітний великий скепсис із приводу того, чи є необхідність у підвищенні статусу російської мови на Півдні та Сході країни¹.

Цей висновок, утім, не варто інтерпретувати як рішучу відмову від можливого поліпшення статусу російської мови. На це ясно вказує реакція на друге твердження: в усьому ареалі дослідження і (більш-менш виражено) у кожному частковому ареалі в середньому превалює згода з приводу того, що рішення з мовних питань мають ухвалюватися на місцевому рівні, навіть у “найбільш українському” ареалі А. Зіставивши обидва висновки, можна підсумувати думки з питання про підвищення статусу російської мови на Півдні й на Сході так: у центральній частині України насправді дуже поширений скептицизм із приводу такої необхідності, але вважається правильним, що це питання слід вирішувати на місцевому рівні. Таким чином, настанови в цьому плані є дуже ліберальними². При цьому вони не залежать від відмінностей за статтю, віком чи освітою для жодного із цих двох запитань.

3. Очікування від співгромадян з приводу знання мов

Таким само ліберальним є ставлення людей до того, чи можна бути українцями, не розмовляючи українською. У середньому дві третини респондентів стверджують це (знову ж таки без відмінностей щодо статі, віку й освіти), причому навіть у тих частинах центральної України, де використання української мови виражене найсильніше: ареали А і В. З іншого боку, ще чіткіше — у всіх часткових ареалах — виражена (знову ж таки, без відмінностей за статтю, віком і освітою) думка, що всі громадяни України мають володіти українською (див. діаграми на рис. 3а, б).

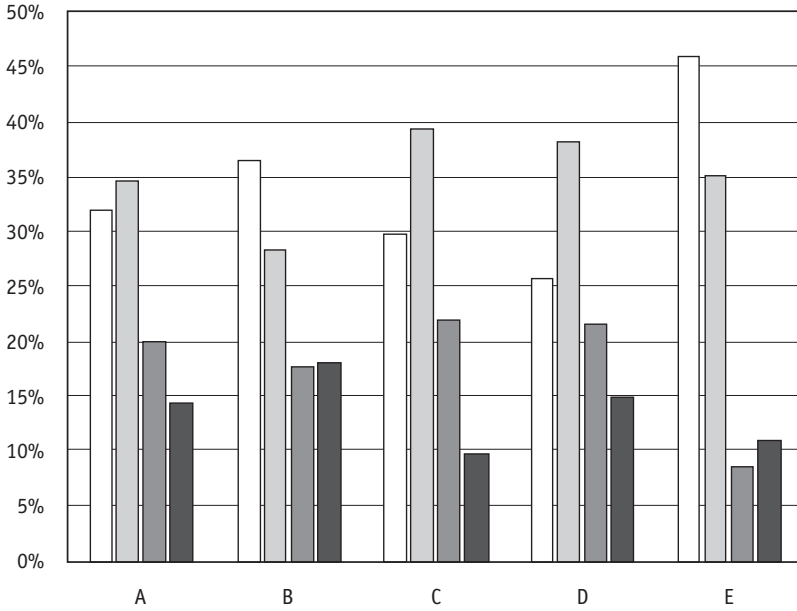
З іншого боку, твердження, що всі громадяни України мають знати російську мову, не знаходить суцільної підтримки (діаграма на рис. 3с).

У середньому дві третини респондентів не згодні з цим твердженням, але все одно третина — згодні (знову ж таки без впливу статі, віку й освіти). При цьому немає нічого несподіваного в тому, що тільки кожен п'ятий у регіоні А висловлюється за необхідність володіння російською мовою для всіх українців. Частка носіїв переконаного “ні” сягає тут майже 50-відсоткової позначки. Але при цьому дивно, що як у Харкові (Е), так і у східних районах (Суми і Дніпро, Д) згоду висловили тільки від 25% до 30%. Найбільша частка людей, які підтримують цю думку (майже 50%), виявлена в ареалі В,

¹ Це узгоджується з даними опитування Інституту соціології НАНУ, опублікованими в [Ukraine-Analysen, 2015: 152, S. 16] у вигляді графіка для всієї України в середніх значеннях, де “ні”, висловлене 50% респондентів, трохи перевищує “так”, висловлене 30%. (Тут ідеться власне про те, чи треба російській мові надати офіційний статус.)

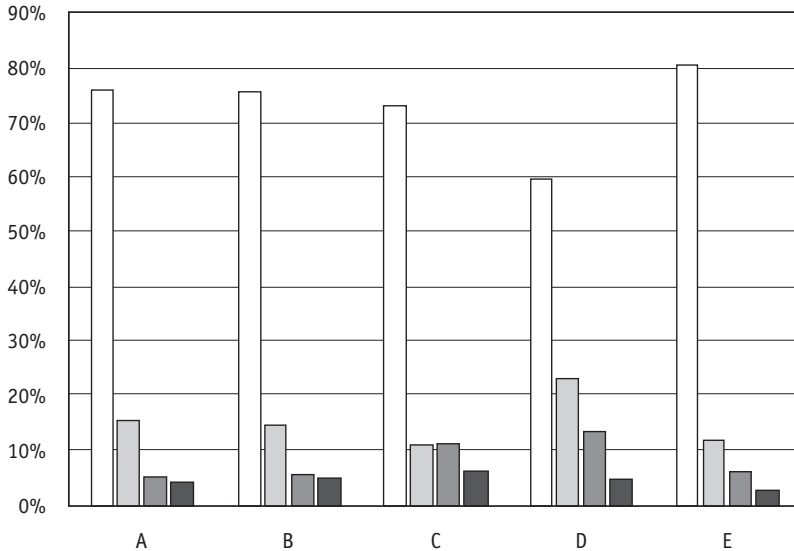
² Також тут можна виявити подібність наших результатів із результатами, наведеними в: [Ukraine-Analysen 2015: 152, S. 17] (у перебігу опитування, проведеного в лютому 2015 року Київським міжнародним інститутом соціології, у Центрі та на Заході більшість респондентів висловилися за підвищення офіційного статусу російської мови в тих областях, де більшість населення цього бажає).

3а. Можна бути українцем, не розмовляючи українською

Загалом	ТАК!	так	ні	НІ!
	32,4%	34,3%	19,1%	14,2%

3б. Всі громадяни України мають володіти українською

Загалом	ТАК!	так	ні	НІ!
	72,6%	15,3%	7,6%	4,6%

Рис. 3а, б. Знання української — обов'язкове vs очікуване

де розташована столиця — Київ, розцінювана деякими як “російськомовний Львів” — місто російськомовних українських патріотів.

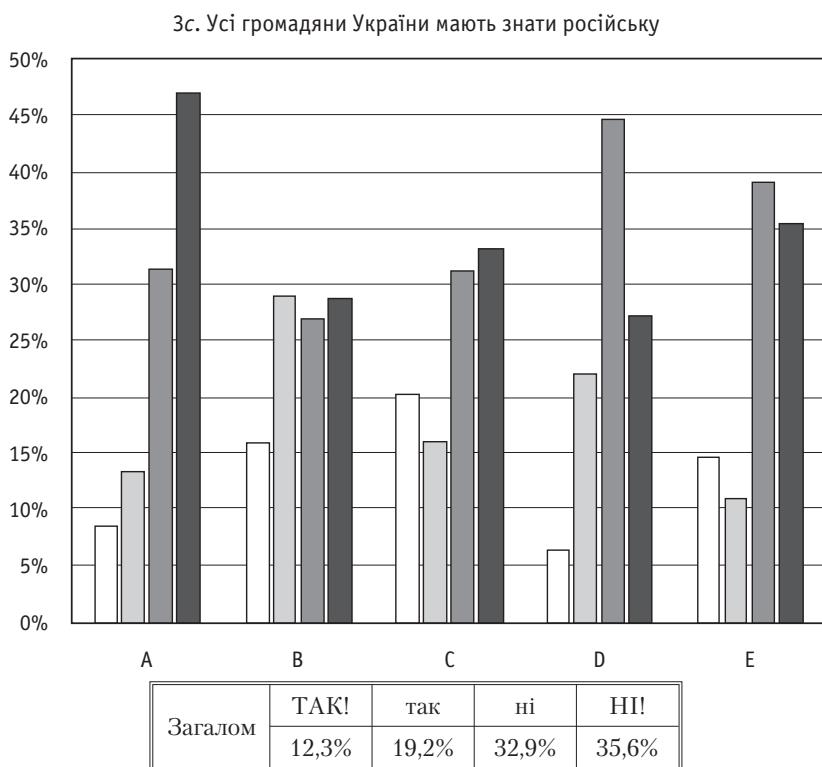

Рис. Зс. Очікування з приводу знання російської

Звісно, переважання заперечення точки зору, що всі українці мають знати російську, не може бути прирівнене до думки “українці не повинні вміти говорити російською мовою”. Симптоматичним тут, не останньою чергою, є і той факт, що переконану згоду із твердженням, що всі громадяни України мають знати українську, висловили три чверті всіх опитаних, але переконане заперечення того, що всі мають знати російську, — лише третина. Крім цього, Г.Гентшель і М.Брюгеман на підставі інших даних¹, що охоплюють всю Україну і були зібрані ще 2012 року, зазначали: коли не враховувати не включений у дане дослідження Захід країни, переважна більшість громадян української національності вважали “важливим” знати російську мову; і навіть у Львівській області тоді такою була думка третини українців. Чи

¹ Це дані спільного німецько-австрійсько-швейцарського проекту “Region, Nation and Beyond: An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine”, фінансованого DFG, FWF і SNF (див.: <http://www.slavistik.uni-freiburg.de/forschung/lprojekte/region-nation-and-beyond.-an-interdisciplinary-and-transcultural-reconceptualization-of-ukraine> ; дата звернення 17/02/2016). Дані були люб’язно надані нам координатором проекту, У. Шмідом (університет Санкт-Галлена, Швейцарія).

змінлося щось у цьому принципово позитивному ставленні до знання російської мови на сьогодні (тобто після Євромайдану й анексії Криму, у період збройних конфліктів), у даний час не можна відповісти.

4. Настрої щодо державної мови

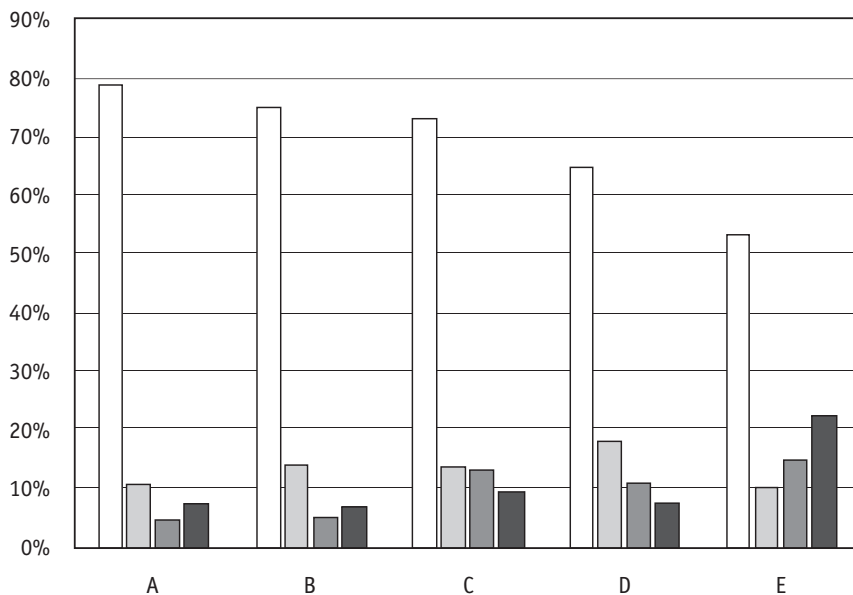
У багатьох пострадянських державах після розпаду комуністичної імперії виникало і виникає питання про державну мову. В Україні, як відомо, українська є єдиною державною мовою, на відміну від Білорусі, де президент Лукашенко невдовзі після його першого обрання за очевидної підтримки переважної частини громадян скасував аналогічний статус білоруської як єдиної державної мови й оголосив російську мову другою державною. З огляду на істотне скорочення вжитку білоруської у Білорусі та поширення російськомовних білорусів бажання широких верств білоруського населення мати на додаток до білоруської також російську мову як державну — цілком зрозуміле (див.: [Хентшель, Киттель, 2011; Хентшель и др., 2016]). Як було показано у: [Хентшель, Тараненко, 2015; Хентшель, Целлер, 2016], на великому просторі своїх центральних регіонів українська перебуває в набагато кращій ситуації, ніж білоруська мова в Білорусі, а в багатьох частинах країни навіть домінує. З іншого боку, в цих дослідженнях також виявлено деякі різнотипні відмінності у використанні російської мови й у ставленні до УРЗМ. Таким чином, і для України, або, точніше, для її центральних областей також виникає питання про настрої населення з приводу державної мови.

Щоб досліджувати ставлення до питання про державні мови, було перевірено три твердження: “Українська мова має залишатися єдиною державною мовою в Україні” (збереження статус-кво); “Російська мова має бути єдиною державною мовою в Україні”; “І українська, і російська мова мають бути державними мовами в Україні”. Реакції респондентів почасти досить однозначні, та лише почасти (рис. 4а, б).

В усіх ареалах помітне явне або дуже явне схвалення того, щоб зберігався статус-кво з українською як єдиною державною мовою¹. У чотирьох із п'яти ареалів згода (“повна” або “часткова”) при цьому становить від 80% до 90%, із явним переважанням цілковитої згоди. Тільки в Харкові (Е) згода становить приблизно дві третини. Визнання російської як єдиної державної мови є маргінальною думкою, з якою згодні (без ареальної диференціації), відповідно, не більш як 10%. Протилежна спрямованість цих двох результатів, безумовно, не викликає подиву. Більш цікавою видається картина, якщо ми перевіримо третю опцію — з українською і російською в якості державних мов (діаграма на рис. 4с).

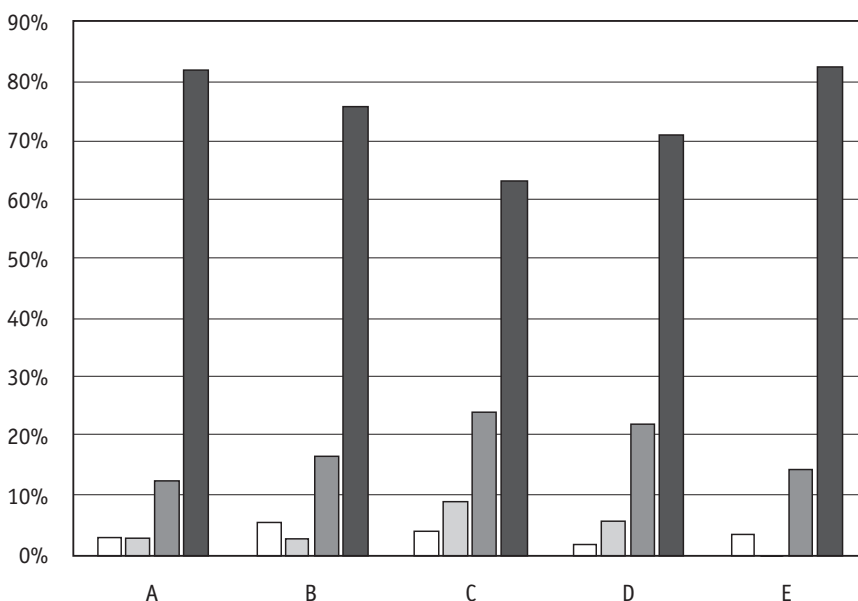
¹ Цей висновок також узгоджується з цитованим у: [Ukraine-Analysen, 2015: 152] дослідженням Київського міжнародного інституту соціології для центрального регіону, що багато в чому збігається з нашим ареалом дослідження (тут не розглядаються тільки Хмельницький, з одного боку, і Харків із Дніпром — з іншого). Там у лютому 2015 року 67% респондентів висловилися проти російської мови як “другої офіційної”, 13% висловилися за; таким чином, усі значення є дуже близькими.

4a. Українська мова має залишитися єдиною державною мовою в Україні

Загалом	ТАК!	так	ні	НІ!
	70,8%	13,2%	7,7%	8,4%

4b. Російська мова має бути єдиною державною мовою в Україні

Загалом	ТАК!	так	ні	НІ!
	3,7%	4,2%	17,3%	74,8%

Рис. 4a, b. Єдина державна мова – українська vs російська

4с. І українська, і російська мова мають бути державними мовами в Україні

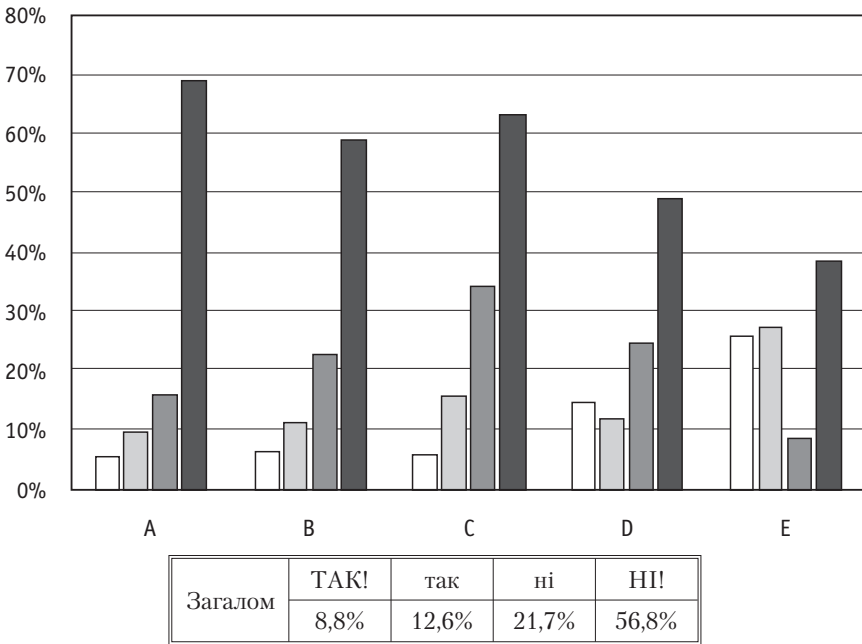

Рис. 4с. Дві державні мови

Рішення на користь двох мов не підтримується більшістю респондентів за всіма ареалами (у середньому). Але примітно, що принаймні один із п'яти опитаних підтримує це рішення, хоча радше частково, ніж переконано. Показово також, що навіть в ареалі А згода (упевнена чи обмежена) становить близько 15%, а потім зростає до 20–25% в ареалах В, С і D, а в E¹, тобто в зорієнтованому в мовному плані на російську мову Харкові, досягає ледь більше 50% і, отже, стає думкою більшості. Таким чином, тут також виявляється, що преференції для різноманітних комбінацій у питаннях про державну мову виявляють зсув із заходу на схід і від центру до периферії досліджуваної території на користь рішення про дві мови, але тільки в одному із часткових ареалів це є думкою більшості.

Звісно, три дискутовані висловлення є суперечливими у своїй логіці: якщо хтось проголосував, наприклад, за збереження української як єдиної державної мови, він має, відповідно, не тільки голосувати проти російської мови в якості державної, а й проти подвійного рішення. Однак подані тут цифри для третього варіанта подвійного рішення передбачають, що відповіді деяких респондентів не узгоджуються з цією строгою логікою. Слід розглянути ці відповіді для трьох варіантів (“тільки У”, “тільки Р”, “оби-

¹ Значення, наведені в: [Хентшель, Брюггеманн, 2015] на підставі даних, отриманих зі спільного німецько-австрійсько-швейцарського проекту “Region, Nation and Beyond: An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine” (див. вище), дуже схожі.

дві”). Аналіз буде спрощений у тому сенсі, що повна і часткова згода (“радше так”) або часткове і повне заперечення (незгода) будуть переведені в дихотомію “так” / “ні”. Таблиця 4.1 показує загальну картину досліджуваного ареалу¹.

Таблиця 4.1

“Логічність” і “нелогічність” у відповідях

Варіант	Лише У	Лише Р	Обидві мови	Державна мова має бути	n	%	%
1	Так	ні	ні	тільки українська	833	72,4	
2	Ні	так	ні	тільки російська	18	1,6	
3	Ні	ні	так	обидві	102	8,9	17,9
4	Так	ні	так	українська чи обидві	85	7,4	
5	ні	так	так	російська чи обидві	18	1,6	
6	ні	ні	ні	“нігілісти”	46	4,0	8,2
7	Так	так	ні	тільки одна, все одно яка	23	2,0	
8	Так	так	так	“байдужі”	25	2,2	
				загалом	1150	100	

Чітким залишається домінування преферування статус-кво: державна мова тільки українська — варіант 1. Ще більш чіткою є відмова від російської мови як єдиної державної — 2. Проте відповідь “обидві”, тобто варіант 3, обрав кожен дванадцятий із опитаних українців (мається на увазі національність). Отже, ці три групи у своїх відповідях дотримуються логіки трьох запитань, тобто якщо на один із них дається позитивна відповідь, то на два інші дається негативна. Для подальших груп це не так. Виходячи з логіки запитання, з одного боку, може стояти тільки одне “так”, і не більше, як це має місце у варіантах 4 і 5, а також 7 і 8. З іншого боку, потрібно було принаймні раз відповісти “так”, а не давати негативну відповідь на всі три запитання, як у варіанті 6, якщо тільки не йдеться про заперечення будь-якого визначення державної мови. Проте дві інші комбінації цілком піддаються інтерпретації: до варіанта 3 можна додати варіанти 4 і 5, оскільки ці респонденти могли б у крайньому разі обрати рішення про дві мови, проте при виборі на користь єдиної хочуть або українську, або російську (першу у чотири рази частіше). Тобто кожен шостий з усіх респондентів міг би обрати рішення про дві мови. Натомість респондентів із комбінаціями відповідей у ва-

¹ У цей аналіз не були включені ті з-поміж 1343 респондентів української національності, які не відповіли хоча б на одне запитання. У такому разі інтерпретація ускладнювалася б. Таких виявилось 203 респонденти. Часто вони не коментували одразу кілька висловлень, а саме: тільки одне — 129, два — 34, усі три — 30. Найчастіше не було відповіді на запитання про те, чи мають українська і російська разом бути державними мовами (131 раз). На запитання про українську як єдину державну мову не відповіли 76 респондентів, на запитання про російську як єдину державну — 80 респондентів.

ріантах 6 і 8, та й у варіанті 7, важко класифікувати. Найімовірніше можна припустити, що для них питання про державну мову не має особливого значення. Але в сукупності вони становлять не більш як 8% і не були включені в подальший аналіз з питання бажаної державної мови.

Який вплив справляє мовна орієнтація в повсякденному житті на ставлення до державних мов? Те, що вона в принципі впливає, показують виявлені відмінності у п'яти субареалах ареалу дослідження; ці відмінності базуються на оцінках частоти трьох кодів серед самих респондентів, а також у їхніх сім'ях і більш далекому оточенні.

У перебігу опитування респондентам ставили запитання, яку мову вони передусім використовують у повсякденному житті. З іншого боку, респонденти вказували для кожного із трьох мовних кодів, як часто (постійно — часто — іноді — рідко — ніколи) вони використовують їх у повсякденному житті. Таким чином, оскільки два або навіть три коди можуть бути класифіковані опитуваними як принаймні часто використовувані, ці оцінки дають інформацію про (переважно) “одно-, дво- або трикодовість” респондентів (див.: [Хентшель, Целлер, 2016]).

Спочатку буде вивчено взаємозв'язок між заявленою первинною мовою в повсякденному житті і настроями з приводу врегулювання питання про державну мову. Переважно використовуваною мовою, або кодом, загалом 62,6% респондентів називають українську, 23,0% — УРЗМ і 14,4% — російську¹.

Таблиця 4.2

Основна повсякденна мова і преференції щодо державної мови (мов)

Основний код у повсякденному спілкуванні	Лише українська (1)	Лише російська (2)	Обидві мови (3, 4, 5)	Загальний відсоток	<i>n</i>
Українська	79,0%	1,4%	11,8%	92,2%	739
УРЗМ	69,4%	1,2%	22,1%	92,6%	258
Російська	45,8%	3,3%	39,9%	88,9%	153

Висновки такі:

- Навіть серед тих, хто називає російську переважно використовуваним кодом, понад половину віддають перевагу українській в якості єдиної державної мови. Бажання бачити російську єдиною державною мовою навіть у цій групі є маргінальним явищем.
- При цьому бажання мати дві державні мови в цій групі є майже настільки ж поширеним, як і вибір на користь єдиної української, тобто кожен другий схиляється до цього.
- Цілком очікувано, що респонденти з українською як основною мовою повсякденного спілкування в переважній більшості бажають, щоб

¹ Для порівняння: часто або постійно (за можливості дати кілька варіантів відповіді) українську використовують 74,5%, УРЗМ — 49,1%, російську — 27,6%.

українська була єдиною державною мовою. Проте кожен восьмий погодився б із вибором на користь двох мов.

- Значення показників для тих, для кого УРЗМ є основним кодом, перебувають між показниками двох інших груп, але набагато ближче до тих, для кого українська є основною мовою повсякденного спілкування. Майже кожен четвертий був би згоден на подвійний вибір.

У подальшому аналізі (табл. 4.3) буде враховано можливу “багатокодовість” респондентів. Ми перевіримо, чи існує зв’язок між перевагами щодо державної мови, з одного боку, і тим, які із трьох кодів респонденти використовують часто або постійно — з іншого.

Таблиця 4.3

Багатокодовість і переваги щодо державної мови (мов)

Часто / постійно використовувані коди	Лише українська (1)	Лише російська (2)	Обидві мови (3, 4, 5)	Загальний відсоток	n
Українська	79,5%	1,4%	11,4%	92,3%	429
Українська / УРЗМ	77,4%	1,4%	15,9%	94,6%	296
Українська / російська	77,1%	2,1%	16,7%	95,9%	48
УРЗМ	67,8%	0,9%	20,9%	89,6%	115
Українська / російська / УРЗМ	66,0%	1,0%	23,3%	90,3%	103
Російська / УРЗМ	52,9%	3,9%	35,3%	92,2%	51
Російська	48,6%	2,9%	33,3%	84,7%	105

Це, своєю чергою, дає можливість зробити такі спостереження:

- Якщо українська є єдиним або одним із двох часто або постійно використовуваних кодів (не важливо поряд з УРЗМ або з російською), тоді спостерігається явна перевага переваги переваги на користь української як єдиної державної мови. Якщо ж до українського підключається УРЗМ або російський, тоді фіксується лише незначне піднесення відповідей на користь “подвійного” рішення. У решті випадків ці чітко “двокодові” респонденти відповідають, як “однокодові”.
- Якщо російська мова є єдиною або однією із часто або постійно використовуваних кодів поряд з УРЗМ, вибір “тільки українська” все одно залишається переважним, але подвійний вибір переважає тепер у кожного третього опитаного.
- Респонденти, які називають тільки УРЗМ або всі три коди, за своїми показниками перебувають посередині.

Слід також розглянути взаємозв’язок між освітою і перевагами щодо державної мови. При цьому достатньо взяти до уваги висновки про зв’язок вищої освіти (повної або неповної) із багатокодовістю респондентів, як це було зроблено у праці: [Хентшель, Целлер, 2016: табл. 6), і порівняти їх із даними таблиці 3 щодо багатокодовості та переваг стосовно державної

мови, де можна бачити, що групи “Українська / Російська”, “Українська” і “Українська / УРЗМ” демонструють однаково високу преферентність щодо української як єдиної державної мови (80%). Проте в цих групах, як показано в [Хентшель, Целлер, 2016], представлені дуже різні пропорції респондентів із вищою освітою: 37,5% (це максимум для всіх груп) *vs* 27,2% *vs* 19,0% (це майже мінімум для всіх груп). Крім того, в “однокодових” носіїв УРЗМ, вища освіта серед яких зі зрозумілих причин є найменш поширеною (але все одно становить 18%), показник вибору української як єдиної державної мови сягає схожого, досить високого рівня — майже 70%. Це означає, що освіта в питанні бажаної державної мови не має значення — так само, як стать і вік (що можна тут відзначити без експлікації схожих значною мірою показників для обох статей і трьох вікових груп).

5. Ставлення до УРЗМ (суржик)

Якщо розглядати настанови щодо УРЗМ, то, звісно, годі говорити про бажання надати УРЗМ офіційний статус регіонального або, тим паче, державної мови. Респондентам було запропоновано підтримати чи відхилити шість тверджень:

1. Змішана мова становить загрозу для української культури.
2. Змішана мова псує знання української мови в українців.
3. Змішана мова псує знання російської мови в українців.
4. Не слід було б використовувати змішану мову публічно.
5. Змішаною мовою можна найкраще висловити свої почуття.
6. Змішана мова відіграє для мене важливу роль.

Розподіл згоди і незгоди з цими заявами показує діаграма на рисунку 5а (без ареальної диференціації).

Між запереченням і згодою в більшості відповідей приблизно зберігається баланс, тільки з приводу запитання, чи відіграє УРЗМ значну роль для респондентів, одна із двох тенденцій (тут негативна) досягає більш як 60%. Респонденти радше згодні із твердженням, що УРЗМ завдає шкоди українській і що не слід використовувати її публічно. Те, що УРЗМ загрожує українській культурі або ж знанню російської мови, заперечує більшість. Незначна більшість опитаних відхиляють твердження про те, що УРЗМ дає змогу найкраще висловити свої почуття.

Замість показати ареальний розподіл за цими окремими судженнями, слід спершу визначити, які з цих тверджень можуть бути віднесені до тих самих основних аспектів ставлення до УРЗМ, тобто наскільки окремим твердженням відповідає “той самий” аспект ставлення до мови. У перебігу опитування респондентів просили загалом підтвердити чи заперечити 38 висловлень, серед яких — згадані шість тверджень про УРЗМ і наведені у попередніх параграфах твердження з приводу мовних питань, а також висловлення з приводу культурної, національної й державної ідентичності українців і геополітичних питань про взаємовідносини України з Європейським Союзом і Російською Федерацією. Для розгляду відповідей на ці 38 запи-

тань було застосовано метод головних компонент¹. Такий аналіз визначає, чи можна редукувати на підставі відповідних реакцій респондентів 38 тверджень до небагатьох так званих компонент, за якими стоять латентні змінні, тобто основні аспекти ставлення.

5а. УРЗМ (суржик...)

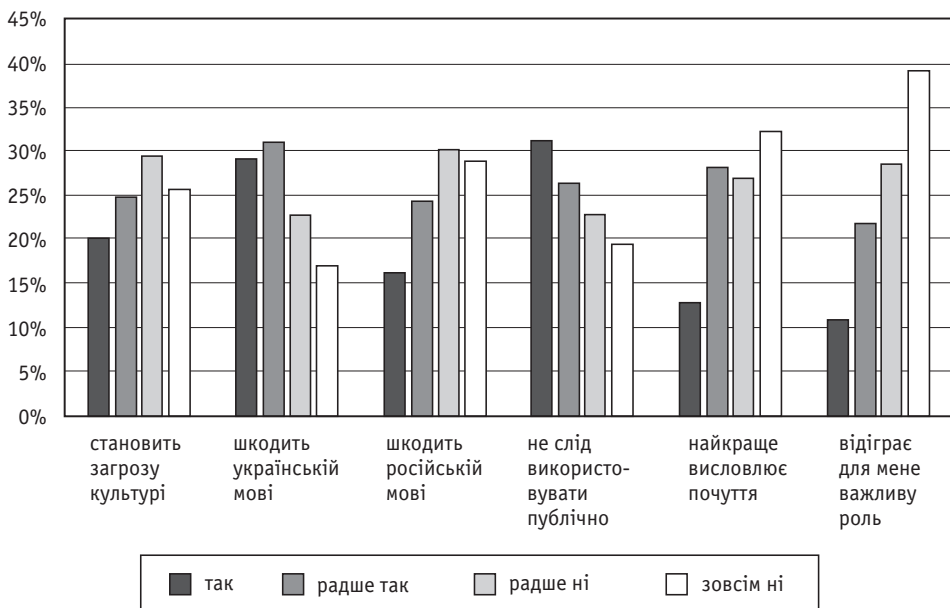

Рис. 5а. Ставлення до УРЗМ (суржик)²

Дванадцять компонент у результаті цього аналізу були визнані релевантними; таким чином, 38 тверджень зводяться до дванадцяти латентних змінних. Суттєво, що дві із цих компонент визначаються суто шістьма запитаннями щодо УРЗМ. З одного боку, це показує, що ставлення до УРЗМ не залежить ані від ставлення до мовної політики, ані від ставлення до російської чи української мови; не залежить воно і від ставлення до питань про автономію України тощо, а визначається власними латентними змінними. З

¹ Йдеться про метод головних компонент (Principal-Component-Analyse) із неортогональним обертанням ("Oblimin"). Розмір критерію адекватності вибірки Кайзера – Меєра – Олкіна дав дуже добре значення: 0,804. Критерій сферичності Бартлета показав при $\chi^2 = 4025,46$, $df = 703$, $p < 0,001$, що кореляція між окремими змінними була доволі великою. Було отримано дванадцять компонент зі значенням більш як 1 (критерій Кайзера). Разом ці дванадцять компонент пояснюють 56,2% дисперсії у відповідях щодо 38 тверджень (див.: [Field, 2009: p. 627–685]).

² На відміну від попередніх діаграм, де важливо було подати відповідні реакції в різних ареалах (під діаграмами також додатково було наведено розподіли в усьому досліджуваному ареалі), подання середніх значень для повної згоди, стриманої згоди, стриманого заперечення і повного заперечення з цього пункту, коли йдеться про згоду із шістьма різноманітними твердженнями, не мало би сенсу.

іншого боку, це показує, що ставлення до УРЗМ не є одновимірним, а має два виміри — дві латентні змінні, принципово незалежні одна від одної. Дихотомія ставлення до мов та ідіом у вимірах “соціального статусу” і “групової солідарності” [Ryan et al., p. 1982: 8; Preston, 1999: p. 364] достатньо відома. Компоненти, отримані в нашому аналізі, вказують на зіставну, але все одно не ідентичну дихотомію. Твердження, що становлять компоненту 1, радше належать до більш глобальної ролі УРЗМ у плані (мовної) культури та публічного простору. Компонента 2 належить до тверджень, що стосуються ролі УРЗМ у приватному й у повсякденному житті, особливо — її користі. Таблиця 5.1 показує силу кореляції окремих тверджень з обома враховуваними компонентами¹.

Таблиця 5.1

Кореляція ставлення до УРЗМ з ураховуваними компонентами

Ставлення до УРЗМ	Кор.-коэф. <i>r</i>	Компоненти
1. Змішана мова становить загрозу для української культури	0,722	УРЗМ згубна для культури
2. Змішана мова псує знання української мови в українців	0,785	
3. Змішана мова псує знання російської мови в українців	0,694	
4. Не слід використовувати змішану мову публічно	0,548	
5. Змішаною мовою можна найкраще висловити свої почуття	0,816	УРЗМ у приватному застосуванні оцінюється позитивно
6. Змішана мова відіграє для мене важливу роль	0,768	

Для двох ураховуваних компонент було використано кластерний аналіз² з метою ідентифікувати різні типи респондентів. Так було отримано чотири типи:

- “Переконані противники”: УРЗМ шкідлива в культурному плані, і її слід уникати навіть у приватній сфері.
- “Помірні скептики”: УРЗМ не загрожує культурі, але її все одно слід уникати у приватній сфері.
- “Обережні прихильники”: УРЗМ, мабуть, шкідлива в культурному плані, але у приватній сфері все одно зручна.
- “Переконані друзі”: УРЗМ жодним чином не шкідлива в культурному плані й у приватній сфері зручна.

Результати цього аналізу показано в таблиці 5.2.

¹ Факторні навантаження запитань після обертання (матриця-зразок, тільки кореляції з $r > 0,3$). Відповідно до [Evans, 1996], кореляції з $r > 0,8$ слід інтерпретувати як “дуже сильні”, при $r > 0,6$ — як “сильні” і при $r > 0,4$ — як “помірні”.

² Кластерний аналіз *k*-means із заздалегідь заданою кількістю кластерів (4).

Таблиця 5.2

Ставлення до УРЗМ – типи респондентів¹

Кластери	УРЗМ згубна для культури	УРЗМ у приватному використанні оцінюється позитивно	Кластерні центри: УРЗМ згубна для культури	Кластерні центри: УРЗМ у приватному використанні оцінюється позитивно	Кількість	%
“Переконані противники”	+	–	–0,84	0,76	400	29,8
“Помірні скептики”	–	–	0,95	0,71	322	24,0
“Обережні прихильники”	+	+	–0,86	–1,19	218	16,2
“Переконані друзі”	–	+	0,53	–0,68	403	30,0

Примітка: “+” означає згоду, “–” означає незгоду.

По 30% опитаних позиціонують себе щодо УРЗМ однозначно, тобто в обох вимірюваннях висловлюються або за, або проти УРЗМ. Це переконані противники або переконані друзі. Проте 40% не відповідають однозначно. Дехто оцінює УРЗМ у приватному плані радше позитивно, але при цьому розглядає її як загрозу культурі (обережні прихильники, що становлять приблизно 16%). Проте інші не бачать жодної користі у приватному використанні УРЗМ, але при цьому вважають, що вона не становить ніякої небезпеки для культури (помірні скептики, що становлять 24%). Іншими словами, тільки близько третини респондентів розглядають УРЗМ як явно негативне явище, тоді як більшість так чи інакше коливається або навіть оцінює її позитивно. Діаграма на рис. 5b показує розподіл цих типів за ареалами.

Частка переконаних друзів УРЗМ, судячи з усього, корелює із частотою використання УРЗМ, що поступово підвищується від ареалу А до ареалу С, і найсильніше зростає в ареалі D, а в ареалі Е знову знижується. На перший погляд це може видатися неважливим, адже немає нічого дивного в тому, що там, де УРЗМ використовується найчастіше (D), вона найменшою мірою сприймається як загроза. З іншого боку, в ареалі D також найчастіше представлені обережні прихильники, які вважають УРЗМ все одно шкідливою в культурному плані, але у приватному використанні оцінюють її позитивно.

¹ Вихідні змінні були кодовані від 1 = “цілком згоден” до 4 = “категорично не згоден”. Розраховані компоненти позитивно корелюють із цими твердженнями, тобто мають однакову полярність: негативні значення вказують на згоду, позитивні – на заперечення. Звідси випливає, що позитивний центр кластера означає заперечення тверджень, негативний центр кластера – згоду.

Що стосується типу обережних прихильників, відмінності між ареалами залишаються невеликими, за винятком Харкова (Е), де цей тип представлений слабо. Крім того, чітко проглядається, що із частотою використання УРЗМ так само негативно корелює частка помірних скептиків, які не розглядають УРЗМ як шкідливе явище, але й не бачать у ній жодної користі. Звісно, це цілком логічно, оскільки в ареалах, де російська та українська домінують у повсякденному житті, саме ці мови використовуються у приватній сфері. Частки переконаних противників скрізь перебувають на зрівняному рівні, і тільки в Харкові вони зустрічаються набагато частіше, ніж в інших ареалах. Таким чином, цей тип не корелює із рівнем використання УРЗМ.

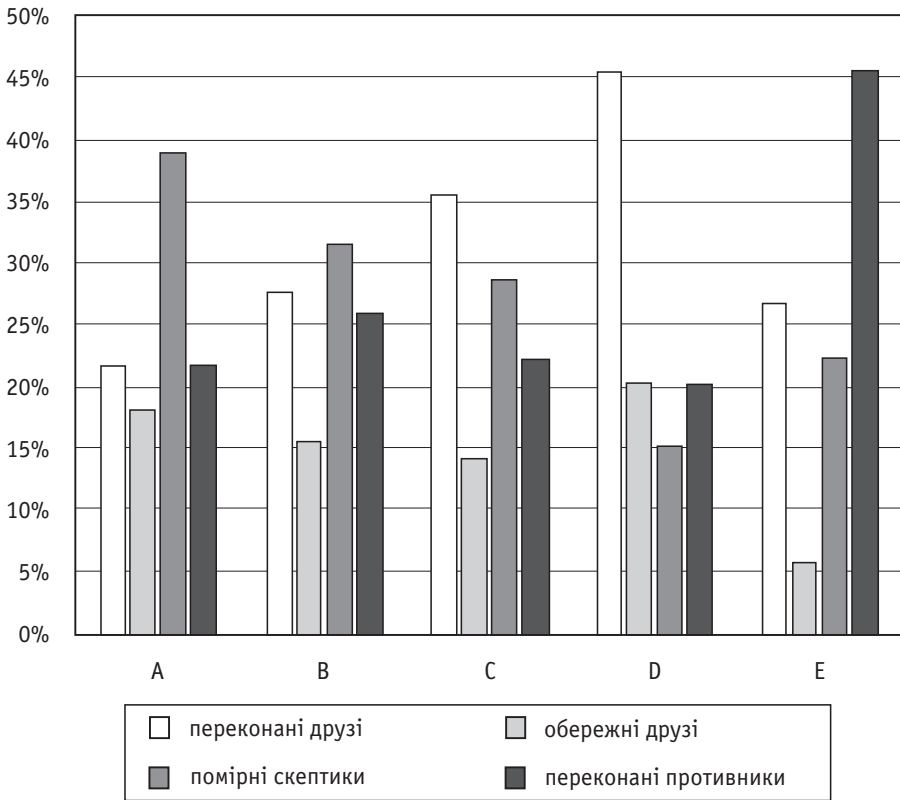

Рис. 5b. Ставлення до УРЗМ (суржику)¹

6. Висновки

Поділ на п'ять ареалів за мовними перевагами є основним чинником варіантності ставлень до української та російської мов, але не в усіх випадках. Скрізь спостерігається явна згода більшості з приводу того, що можна бути українцями, не розмовляючи українською мовою, проте, з іншого боку, так само скрізь підтримується більшістю точка зору, що гро-

¹ Частки чотирьох типів респондентів у всій області дослідження подано в таблиці 5.2.

мадянин України має знати українську (від 20% до 50% респондентів в ареалах вважають так і стосовно російської, але це не узгоджується із загальною ієрархією преференцій у використанні). Такою самою однозначною є думка більшості, що українська держава не порушує прав ані україномовних, ані російськомовних — що явно суперечить московській пропаганді. Це слушно навіть для безумовно зорієнтованого на російську мову регіону Харкова. Відносно рівномірним і збалансованим між “так” і “ні” є ставлення до запитання про те, чи є мовне питання однією із найважливіших причин політичних конфліктів. Інструменталізація мовного питання різними політичними таборами як в Україні, так і з боку офіційної Росії в останні роки, ясна річ, відома людям, навіть якщо вони не бачать якихось порушень прав “мовних груп”. (Аналіз показав, що передбачувані мовні групи різняться не бінарно, а градуально.) Також без значних ареальних відмінностей виявляється скепсис або більша стриманість у зв’язку із запитанням, чи варто поліпшувати правовий статус російської мови на Сході та Півдні України. Проте це супроводжується думкою, вираженою більшістю в усіх досліджуваних регіонах, що таке рішення слід ухвалювати не в Києві, а децентралізовано. Попри дуже поширену симпатію до української, серед більшості населення не проглядається дискримінація стосовно тих, хто володіє тільки російською мовою, і спостерігається ліберальне ставлення до локального регулювання прав для мов та їхніх носіїв. Це має додати сміливості й політикам в Україні для децентралізації ухвалення рішень з певних питань.

Що стосується державної мови, то увиразнюються кілька явних тенденцій, хоч і з частковою невідповідністю реакції деяких респондентів стосовно протилежних варіантів відповідей, сформульованих у різних запитаннях дослідження: у всьому ареалі дослідження більшість респондентів дотримуються чіткої позиції, що українська має залишатися єдиною державною мовою. Від ареалу А, “найбільш українського” з точки зору використання трьох кодів, до “найбільш російського” ареалу Е згода градуально зменшується, не втрачаючи і в останньому явної більшості. Логічно протилежна думка про те, що українська і російська разом мають бути державними мовами, у середньому відхиляється більшістю. Але, по-перше, це не так у “найбільш російському” ареалі Е, де “так” на користь двох мов навіть злегка превалює над “ні”. По-друге, в інших ареалах відмова від “подвійного” рішення все одно не так сильно виражена, як згода з тим, щоб і далі зберігався статус-кво з українською в якості єдиної державної мови. Іншими словами, багато хто з респондентів, які висловлюються за статус-кво (але не більшість, за винятком Харкова), погодилися б із подвійним рішенням.

Настанови щодо третього релевантного в Україні коду, українсько-російської змішаної мови, виявляються порівняно індиферентними до того, як респонденти позиціонують себе щодо двох літературних мов, а також з приводу таких питань, як автономія і політична орієнтація України. Як показують результати дослідження, у ставленні респондентів до цього стигматизованого у публічному дискурсі коду вирізняються два аспекти. Два ключові питання у зв’язку зі ставленням людей до УРЗМ — це, вочевидь, такі:

(1) чи розглядають вони УРЗМ як корисну чи зручну в повсякденному житті і (2) чи оцінюють вони УРЗМ як руйнівну для культури. Якщо змодельювати відповідь на обидва ці запитання бінарно, у результаті виникає крос-класифікація. Тобто можна визначити чотири типи респондентів: переконані противники розцінюють УРЗМ як руйнівну для культури і не бачать позитивного аспекту її використання у приватній сфері. Переконані друзі поцінують її у приватній сфері й не бачать у ній жодної загрози для культури. Амбівалентними, зі зворотною констеляцією ознак, є дві групи: обережні прихильники, які розглядають УРЗМ як загрозу культурі, але визнають її користь у приватному використанні, а також помірні скептики, які не розглядають УРЗМ як загрозу для культури, але й не бачать у ній жодної користі.

Почасти в досліджуваному ареалі проглядаються взаємозв'язки між ставленням респондентів до УРЗМ і частотою використання трьох кодів, причому іноді ці взаємозв'язки дуже несподівані: той факт, що менше загалом переконаних противників налічується в районі Дніпра і Сум, де УРЗМ однозначно є основним засобом комунікації у повсякденному житті, цілком зрозумілий. Дивує, втім, те, що, по-перше, чисельність їх у трьох західних часткових ареалах із переважанням української як мови повсякденного спілкування лише незначно вища і становить лишень трохи більш як одну п'яту, а по-друге, що найдужче протистояння УРЗМ спостерігається саме в регіоні Харкова (майже кожен другий респондент), де в повсякденному житті явно домінує російська.

Як загальний висновок можна запропонувати те, що поданий тут аналіз (як і аналіз, описаний у: [Хентшель, Брюгеманн, 2015] на підставі більш ранніх даних з опитувань, проведених до кризи), не містить ніяких свідчень глибокого і вірулентного мовного конфлікту серед українського населення і не підтверджує радикальної ворожості українців із центральних частин країни до російської мови і російськомовних¹. Перевагу, безумовно, віддають українській — як у використанні, так і стосовно питань статусу мов у суспільстві, без заперечення права на існування російської мови або спроб відтіснити її. Ставлення респондентів до УРЗМ, судячи з усього, практично не залежить від цих мовно-політичних преференцій, і явна більшість майже в усіх ареалах ставиться до цього питання індіферентно.

¹ Результати вже згаданого опитування КМІС від лютого 2015 року, подані в: [Ukraine-Analysen 2015: 152, p. 17], не підтверджуються нашими даними: для Заходу України там було вказано, що 42% респондентів виступають за заборону російської мови як офіційної; для Центру це лише 24%. Не виключено, що в проміжку між покладеним в основу дослідження опитуванням, проведеним у червні / липні 2014 року, тобто до початку масових військових конфліктів, і кривавими подіями в лютому 2015 року у багатьох українців з'явилось дуже негативне ставлення до Росії та російської мови. Бентежить, утім, те, що заборона була тільки одним із чотирьох варіантів в одному із запитань. Інші варіанти: "визнання в якості другої офіційної мови там, де цього хоче більшість", "ввести як другу офіційну мову" або "важко сказати". У квазіієрархічно впорядкованих перших трьох варіантах відповіді бракує варіанта "залишитися при статус-кво", що, мабуть, також збільшує значення для заборони.

Джерела

Evans J. D. Straightforward statistics for the behavioral sciences / Evans J.D. — Pacific Grove : Brooks/Cole Publishing, 1996.

Field A. Discovering statistics using SPSS.3 / Field A. — Los Angeles : Sage Publications, 2009.

Garrett P. Investigating language attitudes: Social meanings of dialect, ethnicity, and performance / Garrett P., Coupland N., Williams A. — Cardiff : University of Wales Press, 2003.

Hentschel G. “Trasjanka” and “Suržyk” — zum Mischen von Sprachen in Weißrussland und der Ukraine: Einführung in die Thematik und Ausblick auf den Band / G. Hentschel // *Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine* / G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski (eds.). — Frankfurt/M. : Peter Lang, 2014. — P. 1–26.

Hentschel G. Aspekte der Sprachverwendung in zentralen Regionen der Ukraine / G. Hentschel, J.P. Zeller (i.Dr.) // *Wiener Slavistischer Almanach*. — 2017. — 79.

Krause M. Das Image regionaler Varietäten als Indikator soziolinguistischer Kompetenz und metalinguistischer Bewusstheit: Herkunftssprecher Innen und monolinguale Muttersprachler Innen im Vergleich / M. Krause // *Deutsche Beiträge zum 15. Internationalen Slavistenkongress* / S. Kempgen, M. Wingender, N. Franz, M. Jakiša (Hrsg.). — Minsk ; München : Sagner, 2013. — S. 175–185.

Moser M. Language policy and the discourse on languages in Ukraine under president Viktor Yanukovich (25 February 2010 — 28 October 2012) / Moser M. — Stuttgart: Sagner, 2013.

Preston D.R. A language attitude approach to the perception of regional variety / D.R. Preston // *Handbook of perceptual dialectology*; Vol. 1 / D.R. Preston (ed.). — Amsterdam & Philadelphia : J. Benjamins, 1999. — P. 359–373.

Ryan E.B. An integrated perspective for the study of attitudes towards language variation / E.B. Ryan, H. Giles, R.J. Sebastian // *Attitudes towards language variation* / E.B. Ryan, H. Giles (eds.). — L. : E. Arnold, 1982. — P. 1–19.

Stavic'ka L. Ein Blutschandekind der Postmoderne / L. Stavic'ka // *Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine?* / G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski (eds.). — Frankfurt/M : Peter Lang, 2014. — P. 343–370.

Sovik M. Support, resistance and pragmatism: An examination of motivation in language policy in Kharkiv, Ukraine / Sovik M. — Stockholm : Stockholm University, 2007.

Ukraine-Analysen 2015. Die Meinung der Ukrainer zur Sprachenfrage // *Ukraine-Analysen*. — 2015. — 152. — P. 15–17.

Хентшель Г. 2015. Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування, протистояння та змішування української й російської мов / Г. Хентшель, М. Брюггеманн // *Українська мова*. — 2016. — № 1. — С. 55–76.

Хентшель Г. Языковая и политическая ориентация молодых совершеннолетних белорусов: между русским и белорусским — между востоком и западом / [Г. Хентшель, М. Брюггеманн, Г. Гейгер, Я.П. Целлер] // *Социология (Минск)*. — 2016. — № 2. — С. 57–76.

Хентшель Г. 2011. Языковая ситуация в Беларуси: Мнения белорусов о распространённости языков в стране / Г. Хентшель, Б. Киттель // *Социология (Минск)*. — 2011. — № 4. — С. 62–78.

Хентшель Г. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, “суржик” (уживання — мовна компетенція — національне позиціонування) / Г. Хентшель, О.О. Тараненко // *Movoznavstvo*. — 2015. — № 4. — С. 3–25.

Хентшель Г. Аспекты использования языков в центральных регионах Украины / Г. Хентшель, Я.П. Целлер // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2016. — № 4. — С. 142–163.